

Willem Otterspeer

Een hart en een haven

14 mei

Verantwoording

Dit verhaal werd geschreven op verzoek van de 'Initiatiefgroep 14 mei herdenking'. Dit jaar kan het in gedrukte versie aan de bevolking van Rotterdam worden aangeboden dankzij de bijdragen van de Rotaryclubs Rotterdam Noord, Rotterdam Delfshaven, Rotterdam Stad, Rotterdam Alexander, Rotterdam en Nieuwerkerk a/d IJssel en ondersteuning door het Comité Nationale Belangen en de Gemeente Rotterdam. Achter in dit boekje is het complete programma voor de herdenking van 14 mei 2011 opgenomen.

De leden van de Initiatiefgroep 14 mei: Johan van der Hoeven, Bert Kuipers, Henk Mali, Frank Migchielsen, Taco Noorman, Peter Sonneveld, Jantje Steenhuis, Kees Vrijdag en Hans Walgenbach.

Initiatiefgroep 14 mei Herdenking

Een hart en een haven

Op 14 mei 1940 zou het nog ruim tien jaar duren voor ik geboren werd. Bovendien stond mijn wieg niet in Rotterdam maar in een klein IJsseldorpje, Ouderkerk, twintig kilometer naar het oosten. Ik kwam ter wereld onder de rook van Rotterdam. Misschien is het daardoor dat ik me zo goed kan voorstellen wat die mensen zagen, mijn dorpsgenoten op de hoge IJsseldijk op 14 mei: een stad in brand, rook, nu niet van de bedrijvigheid van de vrede, maar van de agressie van de oorlog.

Ik haal ze mij voor de geest, die angstige mensen op die hoge dijk. Ik kijk naar ze met de ogen van een protestants jongetje, vertrouwd met de barse beelden van de bevindelijkheid. Hoe vaak werd niet op zondag de ondergang van de wereld behandeld, in de versie van Johannes? Hoe vaak was niet Openbaring 6, vers 13 en 14 het onderwerp van de preek? 'En de sterren des hemels vielen op de aarde, gelijk een vijgenboom zijn onrijpe vijgen afwerpt als hij van een grote wind geschud wordt. En de hemel is weg gegaan als een boek dat toegerold wordt.' Wie kerkte bij de Gereformeerde Bond zag geen bombardement, maar een Apocalyps.

Mijn vrome moeder zag niet alleen een Apocalyps, ze beleefde er ook een. Nadat mijn ouders, mijn moeder zwanger van mijn oudste zus, zich losgemaakt hadden uit het angstige lint op die dijk, kwam al snel het bericht dat mijn oom Bastiaan, mijn moeders oudste broer, op zijn schip in de buurt van Rotterdam geraakt was door een verdwaalde bomscherf. Hij werd in allerijl naar zijn ouders gebracht en stierf op de drempel van zijn ouderlijk huis, in de armen van zijn moeder. Een zoon sterft in de armen van zijn moeder. Men ziet het voor zich, een Piëta, een Maria die zich ontroostbaar over haar dode zoon ontfermt.

Maar dit algemeen christelijke, zo men wil katholieke beeld, kreeg meteen een protestantse lading. Want mijn grootmoeder, geschoold in de hardvochtige dogmatiek van de Gereformeerde Bond, trok uit de dood van haar zoon de gruwelijkste conclusie denkbaar. Haar god was de woestijngod van het Oude Verbond, de god van de wraak en de voorzienigheid, die vergrijpen verhaalde tot in het vijfde geslacht en wiens raadsbesluit al voor de schepping een klein beetje redding en veel verdoemenis had vastgelegd. Niets had er tot dan toe op gewezen dat haar zoon uitverkoren was, in tegendeel: Bastiaan Pols had het leven geleid van een jonge zorgeloze schipper en had gods water over gods akker laten lopen. Zijn moeder trok de enig denkbare conclusie. Met haar gestorven zoon in haar armen riep ze: 'Ver-

loren, voorgoed verloren.' Een conclusie die haar goed trok, maar die haar hart niet aankon. En ze stierf, daar, ter plekke, met de laatste adem van haar zoon nog op haar lippen.

Het verhaal van die dubbele dood werd van generatie op generatie doorgegeven en ging zo deel uitmaken van de familiegeschiedenis die ons directer en sterker dan voorheen aan Rotterdam bond. Dat was directe herinnering, persoonlijke herinnering, doorverteld door getuigen aan betrokkenen, samen met de rest van het verhaal, hoe mijn moeder bezwijmde en hoe mijn vader haar in zijn armen naar huis moest dragen, een kilometer verderop.

Maar het verhaal roert ook een veel omvangrijker, culturele herinnering aan, die de lange lijnen van de religie in stand houdt, die van elke kerkdienst in Ouderkerk aan de IJssel als het ware een remake van de Opstand tegen Spanje maakte en die hele oude discussies over voorbeschikking en laatste oordeel met nieuwe relevantie kan vullen. En die via de tale Kanaäns mijn moeder met angst impregneerde en mij met een permanente afkeer van alles wat voorganger, betweter, fundamentalist is en die mij nu nog bij tijd en wijle in z'n greep heeft. Over deze twee vormen van herinneren wil ik het hebben en over het herinneren zelf, over de voordelen en de nadelen van het herinneren, in de hoop dat we van de nadelen iets kunnen leren en met de voordelen iets kunnen doen.

Hoewel er op 14 mei 1940 één bombardement was, zijn er talloze herinneringen aan dat bombardement. Ze verbinden ons en ze scheiden ons, en ze vervagen waar we bijstaan. Dat besef is ook neergeslagen in de reeks van essays die Rotterdam ter herdenking van de 14e mei sedert 2007 uitgeeft. Het eerste, dat van Henk Hofland, werd geschreven door iemand die het Rotterdam van voor het bombardement goed kende en die de vooroorlogse stad beschreef met de trots van de eigenaar. Bijgevolg herdacht hij het verlies van de binnenstad met de woede van iemand die beroofd werd.

In dat essay heerst de herinnering, met het pathos van de directe rede, met de pijn uit de eerste hand. Dat gevoel van verlies en identificatie spreekt ook uit het essay van Nelleke Noordervliet, 'Een verre echo'. Zij evoceert een jeugd op Crooswijk, maar dan van na de oorlog. Wat Noordervliet bezighoudt is het onderdeel van het vergeten in de herinnering en wat er na verdringen en selecteren doorgegeven wordt, hoe de levende herinnering langzaam versteent en de stenen van de stad inmiddels een ander verhaal vertellen.

6

Wat hun beider verhalen verbindt is het besef dat wie we zijn bepaald wordt door een plaats en een tijd. Ruimte en tijd die een verband aangaan. En dat verband noemen we het heden. De vraag is hoe groot dat heden is. Onlangs vernamen we dat in de nalatenschap van Harry Mulisch zich een manuscript be-

1 / 2

3 / 4

vindt van een bijna voltooid verhaal, dat onder de titel *De tijd zelf* gepubliceerd zal worden. 'Mijn standpunt is, kort en goed,' aldus Mulisch in dat verhaal, 'dat het verleden niet meer bestaat en de toekomst nog niet, zodat de overgang van die twee, het heden, geen uitgebreidheid kan hebben, noch in de richting van het verleden, noch in die van de toekomst — en dus zelf ook niet bestaat. Als je "nu" zegt, dan is de "n" op een bepaald moment al in het verleden, terwijl de "u" nog in de toekomst is, dus allebei zijn zij nergens.'

Het probleem is zo oud als Aristoteles. Tijd, zo dacht Aristoteles, veronderstelt uitgebreidheid, veronderstelt een lineaire ordening. Tijd is dus zoiets als materie. Materie is uitgebreid en deelbaar, haar delen zijn telbaar en tellen vindt plaats in de tijd. Dat is het verschil met de eeuwigheid. Die is immaterieel, ondeelbaar, tijdloos. Het probleem is het heden. Als het heden deelbaar is, valt het uiteen in verleden en toekomst en is er geen heden. Als het ondeelbaar is, is het eeuwig. Beide uitkomsten zijn onacceptabel.

Maar er is een oplossing voor dit probleem en die is van de kerkvader Augustinus. Zijn idee was dat het heden wel uitgebreidheid, maar geen deelbaarheid bezit. Die uitgebreidheid is de psychische ruimte van herinnering, waarneming en verwachting. Het nu is een ruimte, een eenheid van terugblikken, ervaren en vooruitkijken. Mijn voorstel is die ruimte zo ruim mogelijk te maken.

Dat voorstel impliceert dat er evenwicht moet zijn tussen die drie activiteiten. Teveel heden maakt het leven vluchtig als een mode, teveel verwachting is een recept voor rancune. Maar in deze tijd van nostalgie en selectief historisch besef, nu het verleden vooral geborgenheid moet verschaffen of het bewijs dat vroeger alles beter was, is het gevaar van teveel herinnering evenmin denkbeeldig. Bij teveel verleden, merkte Nietzsche ooit op, gaan de doden de levenden begraven.

Herinneren is immers geen ongeclausuleerde bezigheid. Herinneren heeft een credit- en een debetzijde. De herinnering leent zich om mensen te binden en om mensen uit te sluiten, voor troost en voor wraak, voor blikverruiming en voor blikvernaauwing. Het klinkt misschien wat 'unzeitgemäss' om te zeggen, maar een beetje minder herinneren en een beetje meer vergeten, een beetje minder verleden en een beetje meer toekomst, het zou geen kwaad kunnen.

We leven in een tijdperk van de herinnering, een tijd waarin tot de verbeelding sprekende boeken verschijnen als *Plaatsen van herinnering* en succesvolle programma's op de tv uitgezonden worden als *Andere tijden*. Een belangrijk deel van die behoefte wordt verklaard door de gruwelijke gebeurtenissen van de twintigste eeuw. We zijn er diep van doordrongen dat die eeuw, om Johan Huizinga te citeren, de rampzaligste eeuw uit de geschiedenis was. Die eeuw ontwortelde volken en generaties en met het uitsterven

van de getuigen zien we ons genoopt het verleden levend te houden in de herinnering. Vergelijkbare factoren zijn de dekolonisatie en de migratiebewegingen die erop volgden.

Die factoren verklaren elk voor zich waarom bepaalde onderwerpen zich bij voorkeur aan de herinnering opdringen. Maar er is een diepere factor werkzaam, een die het karakter van de moderne cultuur bepaalt. Dat is de exponentiële versnelling van gebeurtenissen. Het is de ervaring van die versnelling die de moderniteit definieert, die de geschiedenis als wetenschap in het leven riep en die vervolgens de geschiedenis omzette in herinnering.

In 1872 klaagde de grote Franse historicus Michelet: 'Een van de opmerkelijkste, maar minst opgemerkte feiten is dat het tempo van de tijd volledig veranderd is, verdubbeld zou je kunnen zeggen. In het leven van een doorsnee burger als ik, 74 jaar oud, hebben zich twee grote revoluties afgespeeld waar vroeger twee duizend jaar tussen gezeten zou hebben. Ik ben geboren midden in de Franse Revolutie en ik maak nu het begin van de Industriële Revolutie mee. Geboren tijdens het ene communisme (dat van Babeuf), beleef ik voor mijn dood de terreur van het andere (dat van Marx).'

Michelet maakte zich met die uitspraak spreekbuis van een nieuw tijdperk. De zowel verontrustende als betoverende ervaring van snelheid is een terug-

kerend element in de manier waarop de negentiende eeuw de eigen tijd ervoer. Het politieke element van die ervaring werd daarbij geradicaliseerd door het technische, door de nieuwe middelen van communicatie en vervoer. Dat had opmerkelijke gevolgen: men had het idee dat de tijd sneller ging en dat de ruimte kromp. De reactie daarop was de geschiedenis te verpersoonlijken tot herinnering en die herinnering te verankeren in een plek.

Daar zijn zowel voor- als nadelen aan verbonden. In mijn boekenkast staat een boekje uit 1965 met de titel *Mogen wij nog anti-Duits zijn?* J.B. Charles vond West-Duitsland een blijvend gevaar voor de vrede en stelde voor een substantieel deel van het Duitse volk te verhinderen zijn land te verlaten. Daar staat tegenover dat een wijs man als Hans Keilson in datzelfde boekje opriep tot een beetje geloof in het Duitse volk, een beetje vertrouwen in zijn betere tradities en verleden. 'Nicht mitzuhassen, mitzulieben bin ich da,' citeerde hij Goethe. En hij had gelijk, want als er een volk is dat op bewonderenswaardige wijze werk maakt heeft van de poging greep te krijgen op het eigen huiveringwekkende verleden dan is het het Duitse. En als er na de Tweede Wereldoorlog een wonder heeft plaats gevonden dan is het niet het *Wirtschaftswunder* maar het tot stand komen van een democratisch Duitsland op puinhopen die hun weerga in de Europese geschiedenis niet kenden.

Het meest aangrijpende en verwarrende verband tussen herinnering en uitsluiting treft men aan in Yad Vashem in Jerusalem. Dit indrukwekkende herinneringsmonument van de Shoah verlaat men niet zonder woordeloze wanhoop. Tegelijk staat Yad Vashem voor iets anders. Voor zover geïnspireerd door het zionisme heeft de staat Israël zich het monopolie op de herdenking van de Shoah toegeëigend en heeft het die herdenking in dienst geplaatst van een politiek die een land zonder volk ter beschikking stelt van een volk zonder land, dat wil zeggen die een direct verband legt tussen de Shoah en het recht op heel Palestina, inclusief wat wij nu de West Bank noemen. Zo leidde de herinnering van een grote tragedie tot de schepping van een andere tragedie, zo betreedt men in Yad Vashem niet alleen een plek van herinnering maar tegelijk een plek van politiek.

Wat de Joden insluit, sluit de Palestijnen uit, met een logica die een groot Israëliisch schrijver, Yehuda Elkana, na de oorlog in Libanon en de daarin gepleegde wredeheden tot een dramatische oproep in *Haaretz*, de belangrijkste krant van Israël, bracht. 'Ik zie geen groter gevaar voor de staat Israël,' schreef hij, 'dan de manier waarop de genocide geïnstalleerd is in het bewustzijn van de Israëli.' Zijn conclusie was helder: Europa mocht herdenken, maar Israël moest, ten behoeve van zijn toekomst, leren te vergeten.

En daar zit een grote wijsheid in, een wijsheid die zelfs een traditie genoemd kan worden in de Europese geschiedenis. In 404/403 v. Chr. verleende het nieuwe bewind in Athene amnestie aan de collaborateurs die in de stad huis gehouden hadden na de nederlaag tegen Sparta. Er was daarbij waarschijnlijk niet minder dan vijf procent van de burgerij over de kling gejaagd. Nochtans kondigde de stad, na de herovering van de zelfstandigheid en na een korte bijltjesdag, een zogeheten verzoening af, een amnestie, een gebod te vergeten, omdat, zo was de redenering, de wraak meer schade aanrichtte dan het vergeten.

Dat is de traditie geworden in het Europa van de vroegmoderne tijd. Bij het Edict van Nantes in 1598 werd met zoveel woorden vastgelegd dat de herinnering aan alles wat gebeurd was, uitgewist en verdoofd zou zijn (dat zijn de woorden: *esteinte et assoupie*), alsof ze nooit gebeurd waren (*comme de chose non advenue*). En zo gebeurde het ook toen Karel II in 1660 naar Engeland terugkeerde na de revolutie van Cromwell. Zeker, Cromwell werd uit zijn graf opgegraven, aan de galg gehangen en onthoofd, en een paar prominente republikeinen onderging dezelfde behandeling bij leven en welzijn, maar tegelijk werd *An act of free and general pardon, indemnity and oblivion* afgekondigd.

Dat was de traditie in het vroeg-moderne Europa en ze werd door het internationaal recht en de filo-

5 / 6

7 / 8

sofie gesteund. Met het sluiten van de vrede werd een *abolitio*, een delging van de schuld overeengekomen, en een *remissio*, een vergiffenis voor wat gebeurd was, afgekondigd. De filosoof Kant hield met zoveel woorden staande 'dat het sluiten van vrede en amnestie bij elkaar horen en dat dit alleen al uit de begrippen zelf af te leiden valt.'

Pas met de Vrede van Versailles kwam daar een eind aan en men kan zich dat voorstellen. Gruweldaden als Verdun en Auschwitz met vele miljoenen schuldloze slachtoffers mogen niet vergeten worden. Maar zijn Verdun en Auschwitz de regel? Het antwoord is nee. En stel de Serven hadden wat minder vlijtig hun nederlaag tegen de Turken op 28 juni 1389 herdacht en Gavrilo Principe had niet op diezelfde 28ste juni maar nu van 1914 aartshertog Frans Ferdinand doodgeschoten. Dan had de Eerste Wereldoorlog geen aanleiding gekregen en waren er wellicht miljoenen mensenlevens gespaard gebleven. Ik weet het, as is verbrande turf en as if-history een nutteloze bezigheid. Feit is dat de herinnering waaraan we zo hechten een debetzijde kent.

Maar er is ook een positieve kant. De herinnering kan ook inspireren, zij kan een verbond aangaan met de geschiedenis in het besef dat het verleden ondenkbaar is zonder verwachting, dat terugblikken geen zin heeft zonder vooruitkijken. Een herdenking als die van de 14e mei wil minstens zo sterk in het

teken van de toekomst staan als in het teken van het verleden. Het initiatief ertoe, in 2007 genomen, wilde niets weten van nostalgie of omzien in wrok. Het stelde de herdenking in dienst van het historisch besef dat op zijn beurt weer van invloed was op de verbondenheid van de burgers en de toekomst van de stad. Geen betere keuze dan een van de herdenkingsessays te laten schrijven door een vluchteling, in dit geval door de Iraanse filosoof Tina Rahimy, die haar 'Oorlogsroute' beschreef naar de behouden haven van Rotterdam.

Wie haar diep emotionele herinneringen leest, aan de verwoesting van haar geboortedorp, aan de dreiging van de oorlog en de onzekerheden van het exil dankt aan de ene kant zijn lot dat hem een land in vrede en een verantwoordelijke overheid gaf. Maar die realiseert zich ook dat identiteit niet alleen aan plaats en tijd gebonden is, maar ook aan toekomst, aan de verwachtingen die we van het leven koesteren en de middelen die ons ten dienste staan die te verwezenlijken. Rahimy kwam aan, maar ze bleef een reiziger, loyaal niet aan een plaats maar aan haar verleden en haar toekomst.

Dat is het nut van herinneren, als het niet alleen een verleden bewaart, maar een toekomst opent. Dat betekent dat de plaats waaraan we onze herinnering hechten een open plek moet zijn, geen in zichzelf gekeerd bastion, maar een vrije haven. Een haven is

eigenlijk de beste metafoor voor de omgang met de tijd die mij voor ogen staat en die van het heden een gastvrije, open ruimte maakt. Wie zich de Rotterdamse haven uit de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw voor de geest haalt, ziet een chaos. Die ziet honderden schepen en scheepjes, aangemeerd aan pieren, aan zeeschepen, dansend op de golven van de haven. Die ziet een gekrioel van kranen en grippers, die ruikt tientallen geuren, van stookolie tot koffie, van koolas tot specerijen. Wie nu de haven bezoekt ziet rust en efficiency, die ziet de versnelde beweging gestremd door middel van de container.

Ook de geschiedenis kent een soort containers, namelijk tradities. Wat de tijd scheidt wordt door tradities verbonden. Tradities houden de emotie vast en vertragen het proces van verandering, ze vangen de snelheid van de gebeurtenissen in de netten van de zinvolle handeling. Je zou de traditie koele herinnering kunnen noemen of warme geschiedenis. Ze kunnen teruggaan tot eeuwen her, maar ook enkele decennia geleden gemaakt zijn. Wij denken dat de Schotten al eeuwen in tweedrokjes lopen en de doelzak blazen, maar dat zijn ze pas in de negentiende eeuw gaan doen. Tradities zijn altijd uitgevonden, we zijn een keer begonnen met koninginnendag en met de derde dinsdag in september.

Niet alleen de oude natie, ook de moderne stad is een amalgaam van tradities, ook een hypermoderne

stad als Rotterdam. Waar anders zou het 'opzoome-
ren' uitgevonden kunnen zijn dan in deze stad van
Cornelis Willem Opzoomer, liberaal en vrijdenker,
die de hele negentiende eeuw in zijn ban hield met
zijn Rotterdamse positivisme. Een straat naar hem
genoemd nam op een bepaald moment het heft in
eigen hand, ging veggen, versieren, met elkaar eten.
Het werd een traditie in Rotterdam. Men zou er iets
liefs voor over hebben als heel Nederland aan het op-
zoomeren zou slaan.

Hoeveel van dergelijke tradities van recente datum
kent Rotterdam niet, de kerstboom uit Oslo, het zo-
mercarnaval, de havendagen. Ze zijn het bewijs hoe ge-
makkelijk traditie en moderniteit de handen ineen
slaan en hoe wat lokaal is ook internationaal kan
zijn. Die modernistische en op de toekomst gerichte
blik doortrekt ook de belangrijkste culturele activi-
teiten van de stad, Film International, Poetry Interna-
tional. Een van de mooiste voorbeelden is de Inter-
nationale Keuze van de Rotterdamse Schouwburg.
Daar komt elk jaar in drie fascinerende weken een
selectie van het internationale toneelrepertoire aan
het woord in de overtuiging dat kunst als geen andere
menselijke activiteit een relatie met tijd en plaats on-
derhoudt. En dat juist de kunst in staat is 'a sense of
belonging' te verschaffen.

Dat moet een stad bieden, het gevoel erbij te ho-
ren. En het beste middel is het uitvinden van tradi-

ties. Bij de inauguratie van de brandgrens, bij de her-
denking van het bombardement in 2007, liepen
schoolkinderen van de Laurenskerk langs delen van
die grens en langs het beeld van Zadkine. Ik was er
niet bij maar zie ze voor me, al die schoolkinderen,
van witte en van zwarte scholen en van alles er tusse-
nin. Ze hebben geen weet van de verschrikkingen die
op die plek plaats vonden en dat hoeven ze ook niet.
Ze zijn er omdat ze van nature vrolijk zijn en een toe-
komst voor zich hebben. Ze zijn het antwoord van
een stad die ooit een hart kwijtraakte, maar een ha-
ven bleef.

Gebruikte literatuur:

- Eric Hobsbawn and Terence Ranger eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983)
- Reinhart Koselleck, *Zeitschichten* (Frankfurt am Main 2000)
- Daniel Halévy, *Essay sur l'accélération de l'histoire* (Paris 2001)
- Régine Robin, *La mémoire saturée* (Paris 2003)
- Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen* (Stuttgart 2005)
- Christian Meier, *Das Gebot zu Vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns* (München 2010)

Eerder verschenen essay's uitgegeven door de
Initiatiefgroep 14 mei Herdenking Rotterdam:

- Henk Hofland, *14 mei* (2007)
- Ooggetuige, *Beeldessay* (2008)
- Tina Rahimy, *Verwoeste steden* (2009)
- Nelleke Noordervliet, *Een verre echo* (2010)

illustratieverantwoording

colofon

BEELDRESEARCH EN ONTWERP

Bart Oppenheimer, Rotterdam

DRUK

Drukkerij De Maasstad, Rotterdam

OPLAGE

20.000

CONTACT

Stichting Herdenking 14 mei 1940

p/a Grotekerkplein 27

3011 CC Rotterdam

telefoon 010 413 14 94

email 14mei@laurenskerkrotterdam.nl